

Book Reviews

DISCOURSE STUDIES: A MULTIDISCIPLINARY INTRODUCTION, Vol. 1.: *Discourse as Structure and Process*, 356 ss., Vol. 2. *Discourse as Social Interaction*, 324 ss. Red. Teun A. van Dijk. Sage Publications: London, Thousand Oaks, New Delhi 1997.

Badania nad tekstem, dyskursem i komunikacją językową stanowią od mniej więcej trzech dekad jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się dyscyplin humanistycznych (na gruncie polskim świadectwem atrakcyjności tej problematyki są przede wszystkim dwie serie wydawnicze – IBL-owska, zainicjowana przez M.R.Mayenową, a kontynuowana przez T.Dobrzyńską i E.Janus oraz „lubelska”, wydawana głównie pod redakcją J.Bartmińskiego i R.Tokarskiego). W obrębie językoznawstwa dociekania te, określane początkowo mianem lingwistyki tekstu, wiązały się głównie z wykroczeniem analizy lingwistycznej poza poziom zdania. Początkowo próbowano wyjaśniać budowę wypowiedzi, poszukując zespołu zasad, które stanowiłyby rozszerzenie reguł składniowych i które pozwoliłyby sformułować ogólną gramatykę tekstu. Z czasem jednak uświadomiono sobie, że wypowiedź jest czymś więcej niż ciągiem zdań, a mechanizmy tekstotwórcze są ze swej natury czymś jakościowo innym od reguł syntaktycznych. Oznaczało to przesunięcie punktu ciężkości z analizy systemu i opisu wyabstrahowanych z kontekstu zjawisk kodowych na interpretowanie konkretnych przypadków użycia środków językowych w określonych sytuacjach społecznych i na tle zróżnicowanych przyzwyczajzeń kulturowych (por. np. Duszak 1998 13-66). Tak przeorientowane badania nad komunikacją przyjęto nazywać analizą dyskursu, w odróżnieniu od zorientowanej gramatycznie lingwistyki tekstu.

Wyłonienie się tej nowej dziedziny naukowych zainteresowań nie jest jednak jedynie zasługą językoznawców. Do rozwoju badań nad dyskursem przyczyniły się też wydatnie przemiany, zachodzące równoległe na obszarze innych dyscyplin humanistycznych, głównie zaś – psychologii i socjologii.

W naukach o umyśle za istotne zjawisko należy uznać spektakularny rozwój prac poświęconych mechanizmom poznawczym – wzrastająca popularność tej problematyki pozwoliła nawet niektórym uczonym mówić o „modzie na *poznawczość*” (Materska, Tyszka 1987: 5). Innym zauważalnym trendem stało się „rozmiękczenie” granic pomiędzy takimi tradycyjnie oddzielanymi poddyscyplinami, jak psychologia poznawcza i psychologia społeczna (Trzebiński 1985 a: 8). Doprowadziło to do wykrystalizowania się nowego nurtu dociekań, określanego niekiedy jako „psychologia postrzegania zjawisk społecznych”. Dla wszystkich tych kierunków badawczych wspólne zaś stało się pewne ogólne przeświadczenie o selektywnej i konstruktywnej, a nie biernie receptywnej naturze poznania. Wyrazem wskazanych powyżej przemian stała się kariera różnych teorii, dotyczących tzw. schematów poznawczych (zob. np. Trzebiński 1985 b; Wojciszke 1986; Kurcz 1987; Najder 1989 i 1997). Istotna rola w ramach tak ukierunkowanych prac przypadła – co jest istotne z naszego punktu widzenia – badaniom nad mechanizmami umożliwiającymi nadawanie i odbieranie informacji, a zwłaszcza wytwarzanie i rozumienie tekstów.

Z kolei wzrastająca rola mediów we współczesnym świecie, pluralizacja dyskursu publicznego oraz pojawienie się szeregu problemów związanych z komunikacją międzykulturową – wszystko to sprawiło, że także w naukach społecznych zaczęto poświęcać coraz większą uwagę wpływowi, jaki komunikacja wywiera na ludzkie postawy i zachowania. Wiąże się z tym coraz większa – jak się zdaje – akceptacja dla metod interpretacyjnych, a nie tylko empirycznych. Ta globalna tendencja znajduje swoje odzwierciedlenie także w naszych lokalnych warunkach. Jak pisze jeden z socjologów: „W ostatnich latach w polskich środowiskach socjologicznych – a także wśród historyków, politologów i reprezentantów innych nauk społecznych – narasta świadomość wagi problematyki dyskursu i jego metodycznych, jakościowych badań” (Czyżewski, Kowalski, Piotrowski 1997: 9).

Interdyscyplinarność i wieloaspektowość ujęcia charakteryzuje także najnowszą pracę, stanowiącą kompleksowe i uporządkowane kompendium wiedzy o dyskursie. Jest to dwutomowy zbiór artykułów, napisanych przez wybitnych autorów z całego świata, a wydanych pod redakcją holenderskiego teoretyka Teuna A. van Dijka, założyciela i wydawcę międzynarodowych pism „Text” i „Discourse and Society”.

Ewolucja zainteresowań tego uczonego stanowi bardzo dobry przykład przemian zachodzących we współczesnej nauce o tekście. Najpierw, na początku lat siedemdziesiątych, dał się on poznać jako współtwórca poetyki generatywnej i literaturoznawca zainteresowany zbudowaniem sformalizowanej gramatyki te-

kstowej (zob. np. van Dijk 1972). W późniejszych pracach zajął się problematyką z pogranicza pragmatyki językoznawczej i psychologii poznawczej. Rezultatem tych rozważań stała się ogólna koncepcja tekstu, ujmująca swój przedmiot jako całościowy komunikat, nieredukowalny do struktur gramatycznych i w swoisty sposób zorganizowany na poziomie makrostrukturalnym (van Dijk 1977 i 1980). Znaczącym etapem w rozwoju owej kognitywnej teorii dyskursu była współpraca z amerykańskim psychologiem Walterem Kintschem. Kooperacja ta zaowocowała przede wszystkim książką, zawierającą psycholingwistyczną teorię rozumienia tekstu, którą sami autorzy określili jako „strategiczny model dyskursu” (van Dijk, Kintsch, 1983; zob. też Kurcz 1987: 329-336; Indyk 1988). I wreszcie w latach osiemdziesiątych uczony ten zajął się głównie analizą wiadomości prasowych, zjawiskami reprodukcji uprzedzeń etnicznych w komunikacji masowej oraz relacjami między dyskursem a ideologią (stąd też jego prace z tego okresu częściej przyciągają uwagę socjologów, a nie lingwistów czy psychologów [zob. np. Wejland 1991; Czyżewski, Kowalski, Piotrowski (red.) 1997]).

Przypomnieliśmy pokrótce naukową biografię autora *Macrostructures*, gdyż w wyraźny sposób ilustruje ona tendencje, dynamizujące rozwój interesującej nas dziedziny: stopniowe odchodzenie od poszukiwań abstrakcyjnych reguł w stronę wskazywania zrelatywizowanych kulturowo tendencji, od wyjaśnień deterministycznych do probabilistycznych, a także odkrywanie heterogeniczności tekstu i poszerzanie perspektywy badawczej o opis psychologicznych i społecznych uwarunkowań komunikacji.

Przygotowany przez van Dijka zbiór dobrze wprowadza w złożoność interesującej nas problematyki, sytuując zjawiska tekstowe przede wszystkim w trzech wskazanych powyżej wymiarach: lingwistycznym, psychologicznym i socjologicznym. *Discourse Studies* obejmują dwa tomy, które mogą być czytane jako samodzielne pozycje, ale dopiero razem stanowią systematyczne i wszechstronne omówienie badań nad dyskursem.

Każdy z tych tomów został poprzedzony wstępem autorstwa van Dijka, który w swoich wprowadzeniach przeprowadza pewne ustalenia terminologiczne, a także w ogólny sposób zarysowuje problemy, które znajdują rozwinięcie w poszczególnych rozdziałach.

Kluczową sprawą okazuje się ustalenie stosunku między pojęciami „dyskurs”, „tekst” i „wypowiedź”. Jako nadrzędną kategorię van Dijk przyjmuje pojęcie dyskursu, gdyż – jak twierdzi – obejmuje ono zarówno teksty pisane, jak i wypowiedzi, reprezentujące język mówiony (T.1: 2), co pozwala na przykład włączyć w zakres badań analizę konwersacyjną. Ponadto opis „zdarzenia komu-

nikacyjnego” (*communicative event*), wymaga też uwzględnienia warunków użycia danej formy językowej. W rezultacie dyskurs zostaje zdefiniowany jako „wypowiedź i tekst w kontekście” (T.1: 3).

O ile jednak tekst i wypowiedź były wielokrotnie na różne sposoby definiowane i opisywane, o tyle kontekst stanowi obszar znacznie słabiej rozpoznany. Prowizoryczna definicja zaproponowana przez van Dijką obejmuje przede wszystkim kategorię czasu, miejsca, okoliczności, celów interakcji, a także uczestników, określanymi przez odgrywane role społeczne i komunikacyjne (T 1: 19). Autor rozróżnia kontekst lokalny, czyli interakcyjny, oraz globalny, związany ze stratyfikacją społeczną (T. 2: 15).

Dwudzielność dyskursu obejmującego z jednej strony tekst i wypowiedź, a z drugiej – zjawiska „zewnątrzne”, znajduje odzwierciedlenie w układzie materiału. Autorzy prac umieszczonych w tomie 1. skupiają się głównie na analizie werbalnych (a także wizualnych – rozdz. *Discourse Semiotics*) struktur i psychologicznych mechanizmów umożliwiających porozumiewanie się, a więc na tym, co niejako charakteryzuje sam komunikat. W tomie 2 zwrócono zaś uwagę przede wszystkim na tekst jako zdarzenie, mające miejsce w konkretnej sytuacji i pociągające za sobą określone reperkusje w życiu społecznym. Tematami kolejnych studiów są style komunikacyjne, zróżnicowane w zależności od pozycji zawodowej, płci, przynależności etnicznej, czy też od sympatii politycznych – a więc na pierwszy plan wysuwają się parametry, składające się na charakterystykę kontekstu.

Trzeba jednak podkreślić, że ów podział na struktury dyskursu i formy oddziaływania ma jedynie charakter umowny i względny. Autorzy zebranych prac unikają bowiem przeprowadzania ścisłych rozgraniczeń na to, co wewnątrz i na zewnątrz tekstu. Przeciwnie – istotą prezentowanego tu „dezautonomizacyjnego” stanowiska jest ujmowanie mechanizmów tekstowych w zespoleniu z ich sytuacyjnymi uzasadnieniami. Prace z tomu 1. podporządkowują środki formalne funkcjom informacyjnym, a z kolei w rozdziałach z tomu 2. rekonstruuje się zjawiska społeczne na podstawie ich tekstowych artykulacji.

Postulaty takiego „integracyjnego” podejścia wyraźnie formułuje w swoim omówieniu stanu badań (*The Story of Discourse Analysis*) Robert de Beaugrande, znany polskiemu czytelnikowi jako współautor *Wstępu do lingwistyki tekstu* (Beaugrande, Dressler 1990). Wyraźnie (może nawet nieco zbyt wyraźnie) przeciwstawia on analizę dyskursu tradycyjnemu językoznawstwu, traktującemu język jako autonomiczny system, który daje się analizować na różnych, odizolowanych poziomach: fonologicznym, morfologicznym, syntaktycznym. Nowej dyscyplinie przypisuje więc ponowne połączenie języka z dyskursem, poprzez

opis autentycznych danych językowych, uwzględniający nie tylko mechanizmy lingwistyczne, ale i wykorzystywaną przez uczestników komunikacji wiedzę o świecie (T. 1: 39-43).

Analizę dyskursu Beaugrande chciałby widzieć jako dyscyplinę antynormatywną, zdającą sprawę z tego, jak ludzie naprawdę się wypowiadają. Badania nad stylami komunikacyjnymi mają też – zdaniem uczonego – stanowić odpowiedź na szereg problemów wyłaniających się w związku z zagadnieniem wielokulturowości. Kształcenie kompetencji kulturowej ma redukować ryzyko niepowodzeń komunikacyjnych, ograniczać skuteczność strategii manipulacyjnych, a także ułatwiać zrozumienie alternatywnych wzorców zachowań, pomniejszając zasięg praktyk konfrontacyjnych i dyskryminacyjnych (T. 1: 59).

Postulat interpretacji form językowych pod kątem ich wartości informacyjnej zostaje zrealizowany w kolejnych rozdziałach, poświęconych omówieniu poszczególnych aspektów budowy tekstu: semantyki, gramatyki, stylistyki oraz instrumentacji retorycznej. Dla przykładu relacje anaforyczne zostają scharakteryzowane ze względu na ich interakcyjną funkcję w dyskursie, pozwalającą ustalić rodzaj relacji łączącej partnerów (nagromadzenie eksplicytnych wyrażen koreferencjalnych zostaje odczytane jako sygnał dystansu, podczas gdy eliptyczność dyskursu sugeruje stosunek bliskości i empatii (T. 1: 125). Opierając się na teorii prototypów Eleonore Rosch, autorzy argumentują na rzecz gradualnego charakteru kategorii leksykalnych – próbują mianowicie pokazać, że o przynależności do klasy czasowników tranzytywnych decydują nie tylko czynniki lingwistyczne, ale i parametry funkcjonalne. Z kolei w definicji stylu podkreśla się, że wybory stylistyczne – poprzez konotacje związane z danymi wariantami językowymi – wskazują na różnorodnie usytuowane „światy społeczne”. Dlatego też środki stylistyczne zostają scharakteryzowane jako „idealne narzędzia do wyrażania znaczeń implikowanych” (T. 1: 140). We wszystkich tych przypadkach dokonuje się więc coś, co – pożyczając sformułowanie od Aleksego Awdiejewa – określiłbym jako „semantyzację środków tradycyjnie ujmowanych jako niemotywowane znaczeniowo jednostki językowe” (Awdiejew 1999: 7-8).

Istotnym atrybutem tekstu, współdecydującym o jego integralności, rozpoznawalności i funkcjonalności jest też gatunkowe nacechowanie. Z tego względu oddzielny rozdział został poświęcony szeroko dyskutowanej problematyce typologii dyskursów (S. Eggins i J.R. Martin, *Genres and Registers of Discourse*). Omówienie to zawiera sporo interesujących uwag, choć pewien niedosyt może budzić fakt, że autorzy właściwie ograniczają się ujęcia gatunków mowy przyjętego w koncepcji M.A.K. Hallidaya.

Osobnego potraktowania doczekała się natomiast narracja jako jedna z elementarnych form artykulacji, stanowiąca często główny składnik bardziej złożonych gatunków. Autorka tego rozdziału (E.Ochs) wskazuje właśnie na wszechobecność opowiadania, pojawiającego się w ramach potocznych konwersacji, fikcji artystycznych, prac historycznych, zeznań w sądzie, raportów urzędowych, relacji sportowych, czy wreszcie tekstów kultury popularnej. Badaczka uwypukla też dydaktyczny wymiar praktyk narracyjnych, które jako „wehikuły socjalizacji” często służą zapoznaniu dzieci, uczniów lub nowych członków grupy z regułami obowiązującymi w danej społeczności (por. np. Mumby (red.) 1993).

Perswazyjna efektywność potocznych opowiadań jest jednak pochodną głębszego związku, jaki zachodzi między strukturą dyskursu a postawami i przekonaniem uczestników komunikacji. Szersze omówienie tej sfery zagadnień przynoszą dwa rozdziały przygotowane przez psychologów (A.C.Graesser, M.A. Gernsbacher, S.R.Goldman, *Cognition* oraz S.Condor, Ch.Antaki, *Social Cognition*). W studiach tych szczegółowo omówiono m.in. takie zagadnienia, jak konstruowanie reprezentacji kognitywnych umożliwiających rozumienie tekstów, funkcjonowanie pamięci epizodycznej i semantycznej oraz oddziaływanie ustabilizowanych schematów, skryptów i ram poznawczych na sposób postrzegania rzeczywistości społecznej. Spośród stanowisk wymienionych w tych pracach szczególnie ciekawa wydaje się ta orientacja badawcza, która nie ogranicza się do opisywania indywidualnych procesów mentalnych, ale samą wiedzę o świecie rozpatruje w kategoriach produktu społecznych negocjacji (T. 1: 329-335).

Społeczne uwarunkowania komunikacji wysuwają się na pierwszy plan – jak już wspomnieliśmy – w studiach z 2. tomu. Punktem wyjścia jest tu opis badań prowadzonych w ramach pragmatyki, a więc tej subdyscypliny lingwistycznej, która traktuje wypowiedź głównie jako pewną formę działania. Zakres owej sfery badań jest tu wyznaczany w sposób raczej klasyczny i obejmuje głównie teorię aktów mowy, maksymy kooperacji komunikacyjnej, zachowywanie „twarzy”, normy grzecznościowe i międzykulturowe zróżnicowanie konwencji komunikacyjnych. Pragmatyka jest więc dość szerokim obszarem dociekań i właściwie „wchłania” w siebie całą problematykę „zdarzeniowego” statusu wypowiedzi (pojawiają się nawet propozycje, które wpisują w obręb pragmatyki także semantykę i typologię gatunków mowy [zob. w: Indyk 1992; Kalisz 1993]).

Bardziej szczegółowe omówienie poszczególnych kwestii przynoszą następne rozdziały (polskiego czytelnika zainteresować może fakt, że jedną z autorek *Discourse Studies* jest Anna Wierzbicka, która m.in. omawia tu specyfikę pol-

skich gatunków – takich jak *kawał* i *podanie* – a także referuje swoją koncepcję elementarnych jednostek semantycznych, mających umożliwić opisanie tzw. „skryptów kulturowych” bez popadania w perspektywę etnocentryczną). Za główny cel przedstawionych w nich analiz można uznać dążenie do pokazania, że tożsamość płciowa (*gender*), etniczna, polityczna, czy kulturowa jest nie tylko wyrażana, ale i reprodukowana, bądź też wręcz konstruowana w praktykach komunikacyjnych.

We wszystkich tych tekstach starano się opisywać łącznie mechanizmy z zakresu kompetencji lingwistycznej oraz elementy pozajęzykowej wiedzy o świecie. Dążenie do uchwycenia całej złożoności dyskursu pociąga jednak za sobą konieczność uwzględnienia szeregu niewspółmiernych parametrów. Tak wykrojone pole badań jest z pewnością zbyt rozległe, by można je opisać z jednego punktu widzenia i za pomocą jednej metody. Dlatego też dominanty tematyczne uwypuklone w poszczególnych rozdziałach odpowiadają aspektom komunikacji wyodrębnianym w oparciu o kryteria, przyjęte w odpowiednich dyscyplinach tradycyjnych. Z tego też względu zakresy kolejnych ujęć często się ze sobą krzyżują, bądź też pozwalają sytuować te same zjawiska w innych kontekstach. *Discourse Studies* ukazują analizę dyskursu nie tyle jako spójną metodę, lecz raczej jako obszar wielopostaciowych i wielokierunkowych poszukiwań.

Literatura

- Awdziejew A., 1999, *Wstęp*, Awdziejew A. (red.), *Gramatyka komunikacyjna*, Warszawa-Kraków.
- de Beaugrande R.-A., Dressler W.U., 1990, *Wstęp do lingwistyki tekstu* (1981), przeł. A. Szwedek, Warszawa.
- Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A., 1997, *Wprowadzenie*. W: Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A. (red), *Rytualny chaos. Studium dyskursu politycznego*, Kraków.
- van Dijk T.A., 1972, *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague.
- van Dijk T.A., 1977, *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London.
- van Dijk T.A., 1980, *Macrostructures*. Hillsdale.
- van Dijk T.A., Kintsch W., 1983, *Strategies of Discourse Comprehension*. New York.
- Duszak A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa.
- Indyk M., 1988, *O makrostrukturach van Dijka*, „Pamiętnik Literacki” z.3.
- Indyk M., 1992, *Obszary pragmatyki*. – Nycz R. (red), *Po strukturalizmie. Współczesne badania teoretycznoliterackie*, Wrocław.

- Kalisz R., 1993, *Pragmatyka językowa*, Gdańsk.
- Kurcz I., 1987, *Język a reprezentacja świata w umyśle*, Warszawa.
- Lewicka M. (red.), 1985, *Psychologia postrzegania społecznego*, Warszawa.
- Materska M., Tyszka T., 1997, *Wstęp*. – Materska M., Tyszka T. (red.), *Psychologia i po-znanie*, Warszawa.
- Mumby D.K. (red.), 1993. – *Narrative and Social Control Critical Perspectives*. Sage Publications: Newbury Park, London, New Delhi.
- Najder K., 1989, *Reprezentacje i ich reprezentacje. Analiza podstawowych kontrowersji teoretycznych we współczesnych koncepcjach reprezentacji poznawczej*, Wrocław.
- Najder K., 1997, *Schematy poznawcze*. – Materska M., Tyszka T. (red.).
- Trzebiński J., 1985 a, *Wprowadzenie*. – *Psychologia postrzegania społecznego*, red. Lewicka M., Warszawa.
- Trzebiński J., 1985 b, *Rola schematów poznawczych w zachowaniach społecznych*. – *Psychologia postrzegania społecznego*, red. Lewicka M., Warszawa.
- Wejland A., 1991, *Obrazy grup społecznych Studium metodologiczne*, Warszawa.
- Wojciszke B., 1986, *Teoria schematów społecznych. Struktura i funkcjonowanie jednostkowej wiedzy o otoczeniu społecznym*, Wrocław.

GRZEGORZ GROCHOWSKI

ANNA DUSZAK, TEKST – DYSKURS – KOMUNIKACJA MIĘDZYKULTUROWA, Warszawa: PWN, 1998, 386 s.

Książka Anny Duszak stanowi pierwszą na gruncie polskim próbę całościowego usystematyzowania zagadnień wchodzących w obręb teorii tekstu i dyskursu. Ogromnie ułatwia orientację w całym skomplikowanym zakresie problemowym tej dyscypliny i jej bogatym dorobku.

Jest to publikacja o wielkich walorach poznawczych, wprawiająca w szczerzy podziw rozległą panoramą rezultatów badań, uzyskanych w ciągu ostatnich dziesiątków lat na obszarze studiów anglo- i niemieckojęzycznych, jak również rosyjskich, czeskich i polskich. Autorka relacjonuje źródła i ewolucję stanowisk metodologicznych wobec tekstu oraz różne sposoby opisywania jego natury. Ukazuje drogę od „tekstocentryzmu” do antropocentryzmu w sposobie patrzenia na tekst.

Obiektem lingwistyki w jej wczesnej fazie był bowiem tekst – gotowy produkt i zapis znaczeń danych (jak mniemano) jednoznacznie i obiektywnie. Poszczególne elementy tekstu przypisywano określoną funkcję komunikacyjną oraz poszukiwano formalnych wykładników tekstowości, która miała być